

УДК 821.161.2 «18-19»

НАЗАРЕЦЬ В. М.

ТЕОРЕТИЧНІ РЕЦЕПЦІЇ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті досліджується генеза літературно-критичних уявлень про адресовану лірику в українському літературознавстві XVIII – XX століть, характеризуються етапи теоретичного виокремлення поетичного жанру послання.

Ключові слова: адресована лірика, адресація, епістола, послання, елегія, лист.

У колі досліджень, присвячених ліриці, питання жанрової природи, жанрової специфіки поетичного твору є чи не найбільш дискусійними. Генологічні аспекти лірики досліджувались в працях багатьох учених (Г. Поспелова, М. Гаспарова, С. Аверінцева, М. Гіршмана, С. Бройтмана, Н. Лейдермана, Н. Тамарченка, В. Грехнева, В. Халізева, Л. Чернець, О. Зирянова, Л. Кіхней, А. Боровської, М. Бондаря, А. Каспрука, М. Гнатюка, Е. Соловей, О. Астаф'єва, М. Ткачука, В. Просалової, Ю. Коваліва, О. Ткаченко, Ю. Клим'юка та ін.). Водночас чимало питань жанрової природи поетичного твору залишаються невирішеними і до сьогодні. Серед них – проблема систематизації та класифікації типів ліричних творів, виокремлення у складі лірики тих або інших метажанрових утворень, одним із яких й виступає адресована лірика як специфічне метажанрове утворення, яке вбирає до себе три жанри – послання, присвяту та віршований лист. Мета статті полягає у тому, щоб простежити теоретичні рецепції адресованої лірики в українському літературознавстві.

Історичні витоки літературно-критичних рецепцій епістолярної літератури можуть бути простежені у їх генезі від античних поетик до

теоретичних уявлень сучасного літературознавства. За спостереженнями відомої української дослідниці епістолярного жанру М. Коцюбинської, в античному риторичному вченні про лист «існувала сувора жанрово-стильова регламентація. Розрізняли типи листів – дружній, іронічний, рекомендаційний, хвальний тощо. Культивувалася розгалужена система класифікацій, задана амплітуда змістово-жанрових трафаретів: лист дорадчий, питальний, пояснювальний, звинувачувальний, захисний, вітальний, подячний, любовний, покайний тощо. Всього епістологія стародавніх часів виділяла 41 вид листа» [5, 15]. Подібні правила укладання листів розроблялися й авторами вітчизняних поетик XVIII ст. Так, відомий український філософ Феофан Прокопович в трактаті «Про риторичне мистецтво» пропонував такі вимоги щодо правил листування:

- лист повинен починатися з думки про те, що спонукало до його написання, яка причина або нагода;
- у листі треба вести розмову так, неначе адресат поруч з тобою;
- за довгу мовчанку треба виправдатись і пояснити причину затримки;
- раніше можна подати думку якогось іншого автора або згадати гідний факт, доречний у викладі справи;
- основні риси стилю листів: стислість і чіткість;
- різниця обробки й значення стилю листа залежить від справи, про яку йдеться, і від особи, до якої пишуть [7, 364—365].

Не пройшла повз увагу авторів українських латиномовних поетик XVII – першої половини XVIII ст. й теорія віршованого послання. Зокрема, Ф. Прокопович, М. Довгалевський та інші автори поетик, спираючись на традиції античних та середньовічних дослідників, виділяли три типи елегії, серед яких, поряд із скорботною та хвалебною, зазначали й епістолярну її форму.

Теоретичне виокремлення віршованого епістолярію як повноправного поетичного жанру відбувається далеко не відразу. Як зазначає російський дослідник П. Кузнєцов, «вивчаючи праці, присвячені жанру послання, ми зустрічаємось з двома крайнощами: або із аналізом одного конкретного твору, або з теоретизованими роздумами про жанр, які подаються апріорно, без співвіднесення з реальними текстами. Такий підхід був обумовлений тим, що послання ще теоретиками початку ХІХ століття сприймалося як данність, яка не потребує додаткових пояснень, оскільки найбільш жорсткі розмежування, запропоновані класицистами, не застосовувались до послання, і його дефініція як жанру залишалася розпливчатою. Не існувало єдиної думки навіть щодо того, до якого роду літератури відносити послання – до лірики чи до дидактики, автори поетик та навчальних книг зазначеного періоду, як правило, фактично дробили жанр між суміжними або переносили на нього ознаки літературного листа» [6, 5].

Достатньо продуктивно і систематично жанр віршованого послання розроблявся в російському літературознавстві ХVІІІ–ХІХ ст. Одна з перших теоретичних рефлексій жанру віршового послання в російському літературознавстві належить В. Тредіаковському, який серед інших різновидів поезії виокремлював також і епістолярну поезію: «Епістола змальовує усе те у віршах піїтичним духом і стилем, що пишеться у листах прозою від відсутніх до відсутніх. Вони бувають дидактичними, любовними, моральними і схвальними. Цей рід належить до гекзаметру і до строф. Горацій і Овідій на латині, а французькою Буало можуть служити їх зразком» [10, 95—96].

Теоретичні рефлексії жанру послання в російському літературознавстві ХVІІІ – ХІХ ст. належать також О. Сумарокову, Д. Фонвізіну, М. Талізину, М. Остолопову, М. Гречу, О. Мерзлякову та ін.

Один із засновників Харківського університету, його перший ректор, а також відомий теоретик початку XIX ст., автор літературознавчого трактату «Наука віршування» Іван Рижський відносить послання до різновиду «повчальних віршів» і практично ототожнює його із листом, написаним прозою: «Усе, чим воно відрізняється від цих, полягає у тому, що в ньому автор, як поет, більше віддається пристрасній своїй фантазії та жвавим відчуттям свого серця, аніж прозаїк. З цієї причини віршований лист починається і закінчується без спеціальної підготовки; у розміщенні інших своїх частин підлягає більше уяві або серцю творця, аніж правилам; а у зображенні думок хоча й використовує такі вирази та прикраси, які можуть так жваво змальовувати речі, що у прозових листах це було б занадто, але з цього боку не можна сказати, що склад такого листа, незважаючи на усю свою жвавість, схожий на мову, яку ми використовуємо у звичайному спілкуванні між собою» [8, 284—285].

Теоретичні рефлексії представників класицистичної поетики (а саме з таких позицій розглядали художню природу віршованого послання В. Тредіаковський, О. Сумароков, Д. Фонвізін, І. Рижський, М. Остолопов, М. Греч, О. Мерзляков) загалом доволі нечіткі, хоча й містять окремі зауваження щодо жанрової специфіки послання, його комунікативної спрямованості, тематичних різновидів. Симптоматично, що в жанровій ієрархії класицизму віршоване послання віднесене поряд з одою та сатирою до так званих високих жанрів, водночас, на відміну від них, немовби позбавлене власних специфічних художніх ознак. Натомість, у залежності від наданої йому автором тематичної спрямованості, ніби вбирає до себе та синтезує ознаки інших, суміжних із ним поетичних жанрів. Аналогічні висновки щодо своєї жанрової «мімікрії» послання робили й теоретики романтизму.

Якщо в літературно-критичних міркуваннях теоретиків XVIII – початку XIX ст. художній специфіці жанру віршованого послання

відводиться достатньо значне місце, то у подальші історико-літературні періоди інтерес з боку літературознавців до теорії жанру поступово згасає. Передусім це пояснюється тим, що як серед теоретиків, так і серед самих поетів стверджується думка про атрофію жанру, заміну жанрового принципу виокремлення поетичних творів принципом тематичним, перевагою індивідуально-авторських стильових критеріїв художності над критеріями жанровими. Жанрова система класицизму в художній практиці поетів-романтиків суттєво деформується або й руйнується, відтак потреба жанрової диференціації та класифікації поетичних творів відходить на другий план. Головною категорією поезики упродовж тривалого часу залишається не жанр, а автор. Теоретичні питання жанру і зокрема жанру віршованого послання мало цікавлять теоретиків періоду реалізму, модернізму кінця XIX – початку XX ст., соціалістичного реалізму 30-50-х років XX ст. Про жанр послання згадують хіба що енциклопедичні та словникові видання.

Проблема жанрової специфіки віршованого послання ще довгий час оминалася увагою літературознавців і лише в 1958 р. була порушена Л. Гінзбург у вступній статті до видання віршів російського поета XVIII ст. П. В'яземського. Аналізуючи його віршовані послання, Л. Гінзбург зазначала, що цьому жанру «принципово була властива емоційна, а отже і стилістична строкатість, яку згодом значно поглибив Пушкін у ліричних відступах «Євгенія Онегіна» [1, 9]. Теоретичні аспекти віршованого послання Л. Гінзбург розглянула й у статті 1962 року «Пушкін і реалістичний метод у ліриці». Дослідниця зокрема констатує подвійну природу російського послання: «Послання орієнтувалося і на послання Горация і в першу чергу на послання Буало та Вольтера (які часто служили для нього безпосереднім зразком). Але справжнім ґрунтом російського послання стало ...прагнення літературної школи, яка

намагалася, створити поезію приватного розумового та емоційного життя нової людини» [2, 29].

Праці Л. Гінзбург стали першим поштовхом до відродження інтересу з боку літературознавців до жанрової теорії віршованого послання. По-справжньому генологічні проблеми послання і ширше – питання адресованої лірики, віршованої комунікації, діалогізації лірики починають привертати увагу російських дослідників лише з 70–80-х років ХХ ст. (праці М. Гаспарова, Л. Кіхней, В. Грехнева, І. Поплавської, Н. Белих, В. Краснокутського, П. Кузнєцова, Р. Лазарчука, Т. Мальчукової, М. Люстрова, О. Маркіна, Є. Дмитрієва, С. Артёмової, А. Боровської та ін.).

На відміну від російського літературознавства, в якому теоретичні та історичні аспекти функціонування адресованих жанрів досліджені достатньо повно і систематично, українська теоретична думка лише приступає до вивчення цього літературного феномену. Побіжні зауваження, переважно не теоретичного, а історико-літературного характеру щодо жанру віршованого послання містяться у дослідницьких розвідках Яра Славутича, П. Хропка, А. Каспрука, М. Гнатюка, М. Бондаря, Д. Наливайка, О. Камінчук, М. Ткачука, О. Ткаченко, М. Андрущенко, В. Просалової, М. Якубович, М. Сулими, О. Борзенко та ін. Історико-літературні відомості загального характеру, що стосуються жанру послання, містяться у відповідних статтях «Літературознавчого словника-довідника» (за ред. Р. Гром'яка та Ю. Коваліва), «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства», 2-томній «Літературознавчій енциклопедії (за ред. Ю. Коваліва), а також у підручниках «Теорія літератури» (О. Галича, В. Назарця, Є. Васильєва) та А. Ткаченка «Мистецтво слова (Вступ до літературознавства)».

У більш розгорнутій формі теоретичні аспекти феномену адресованої лірики розглянуті у статті Н. Чамати «Жанр послання в

українській поезії першої половини ХІХ ст.», циклі статей та дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук Ю. Клим'юка «Жанрова система лірики Івана Франка».

У розвідці Н. Чамати розглядаються питання жанрової теорії послання, з'ясовуються особливості вияву жанрових форм послання в українській поезії першої половини ХІХ ст., зокрема в поетичній творчості П. Гулака-Артемовського та Т. Шевченка. Дослідниця вибудовує й власну типологічну модель жанрової організації послання: «Домінантними, надепохальними властивостями послання вважаємо такий комплекс ознак у вірші: 1) наявність образу адресата з його інтересами, смаками, звичками, 2) настанова на спілкування з ним, 3) ліричний родовий зміст твору, 4) різноманітні композиційно-стильові форми «зверненого слова» [11, 137].

У літературознавчих розвідках Ю. Клим'юка на матеріалі лірики І. Франка жанри адресованої лірики досліджуються в широкому теоретичному контексті. Адресовані жанри, які в дослідника отримують дефініцію «референсні» або «прикладні», він розглядає як вид вокативної лірики: «Зміст і спосіб викладу в прикладних жанрах визначалися їх призначенням. В епоху Давньої Русі цей принцип охоплював жанри ораторського й учительного спрямування: проповідь, послання, слово-прощу, епітафію і т.п. Давньоукраїнська література починає інтенсивно видозмінюватися з періоду Нових часів. Трансформується відповідно і її жанрова система. Широкого поширення набувають жанри послання, присвяти, епістоли, епітафії, «вірша на жалосний погреб» та ін. Більшість цих жанрів мають прикладне значення, тобто виникли відповідно до якоїсь життєвої потреби і спрямовані, як правило, до якогось конкретного адресата. ... референсні жанри як вид вокативної лірики І. Франка, відбиваючи принцип еволюції, вирізняються з-поміж інших спорідненістю, яка базується на рефлексивних стосунках між ліричним

героєм (автором) й адресатом, що в сукупності складають їх зміст і відповідають естетичним запитам епохи [3, 12,14].

Ю. Клим'юк виділяє три жанрові форми референсної (адресованої) лірики: послання, віршова присвята, епістола. Якщо послання при цьому виокремлюється за ознакою наявності у ньому принципу адресованості, то епістола дослідник визначає як віршовий лист, художню структуру якого «створять описовість викладу матеріалу, деталізування, відтворення манери висловлювання адресата, ввіряння власних думок адресатові» [3, 13]. Віршова присвята, на думку Ю. Клим'юка, «це певний спосіб поетичного висловлювання. Воно спрямоване до конкретного адресата, але стосунки між ним і автором можуть мати найрізноманітніше забарвлення: від дружніх – до абсолютно конфронтаційних, від славослов'я на його честь – до розмови на рівних з ним, або абсолютної незгоди, а звідси викриття як людини реакційної, навіть висміювання його поглядів, рис характеру, поведінки» [4, 186].

Інший український дослідник М. Ткачук, торкаючись питань адресованої лірики, використовує термін «інвокативна лірика»: «їй близькою є ода, дружнє послання, гімн, віршований лист. Тут лірична ситуація моделюється самим процесом звертання автора до адресата» [9, 144].

Загалом, як бачимо, українське літературознавство робить лише перші кроки в дослідженні такого складного літературного феномену як адресовані жанри лірики. Не розроблений достатньою мірою термінологічний апарат дослідження, типологічні моделі жанрової організації послання та інших жанрових форм адресованої лірики, уявлення про основні історичні етапи розвитку жанрових форм адресованої лірики як в давній, так і новій українській поезії, внесок у розвиток даного жанру окремих вітчизняних поетів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гинзбург Л.Я. П.А. Вяземский / Л.Я. Гинзбург // Вяземский П.А. Стихотворения ; [ред. Л. Я. Гинзбург]. — Л. : Сов. писатель, 1958. — С. 5—48.
2. Гинзбург Л.Я. Пушкин и реалистический метод в лирике / Л. Я. Гинзбург // Русская литература. — 1962. — № 1. — С. 27—37.
3. Клим'юк Ю.І. Жанрова система лірики Івана Франка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.01.01 «Українська література» / Ю.І. Клим'юк. — Л., 2007. — 34 с.
4. Клим'юк Ю.І. Модифікації жанру віршової присвяти Івана Франка / Ю. І. Клим'юк // Вісник Львівського університету. Серія : Філологія. — 2004. — Вип. 35. — С. 186—194.
5. Коцюбинська М.Х. Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість / М. Х. Коцюбинська. — К. : Дух і літера, 2009. — 584 с.
6. Кузнецов П.В. Жанр послання в русской лирике 1800-х — 1810-х гг. : автореф. дис... на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.01.01 «Русская литература» / П. В. Кузнецов. — М., 2001. — 21 с.
7. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. / Ф. Прокопович. — К. : Наукова думка, 1979—1981. — Т. 1. — 1979. — 511 с.
8. Рижский И.С. Наука стихотворства / И.С. Рижский. — СПб., 1811. — 353 с.
9. Ткачук М.П. Наративні моделі українського письменства / М.П. Ткачук. — Тернопіль : ТНПУ, Медобори, 2007. — 464 с.
10. Третьяковский В. К. Сочинения и переводы как стихами, так и прозой / В. К. Третьяковский. — СПб. : Наука, 2009. — 672 с.
11. Чамата Н.П. Жанр послання в українській поезії першої половини ХІХ ст. / Н.П. Чамата // Другий міжнародний конгрес українців. — Львів, 1993. — С. 137—138.

НАЗАРЕЦ В. Н.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РЕЦЕПЦИИ АДРЕСОВАННОЙ ЛИРИКИ В
УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

В статье исследуется генезис литературно-критических представлений об адресованной лирике в украинском литературоведении XVIII – XX веков, характеризуются этапы теоретического обоснования поэтического жанра послания.

Ключевые слова: адресованная лирика, адресация, эпистола, послание, элегия, письмо.

NAZARETS' V.

**THEORETICAL RECEPTIONS OF ADDRESSED LYRICS IN
UKRAINIAN LITERARY CRITICISM**

The genesis of literary and critical images about addressed lyrics in Russian literary criticism of XVIII – XX century is investigated; the stages of theoretical definition of poetic genre of the message are characterized.

Key words: addressed lyrics, addressing, epistle, message, elegy, letter.

Стаття надійшла до редколегії 6.11.2012 р.

